

مقاله علمی پژوهشی

مطالعه تفصیلی مفهوم مصرف کننده در حقوق ایران با مطالعه تطبیقی دستورالعمل‌های اروپایی و

حقوق فرانسه و انگلستان

یوسف براری چناری^{۱*}، عباس قاسمی حامد^۲

۱. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه شهید بهشتی

۲. استاد حقوق، دانشگاه شهید بهشتی

(دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۱۴ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۰۵)

Detailed Study of the Concept of Consumer in Iran Law with the Comparative Study of European Directives and French and England Law**Yousef Barari Chenari^{1*}, Abbas Ghasemi Hamed²**

1. Ph.D. Student in Private Law, Shahid Beheshti University

2. Professor of Law, Shahid Beheshti University

(Received: 03/Apr/2019)

Accepted: 25/Jan/2020)

Abstract

The importance of consumption as well as consumer as a factor in consumption in the economy is important. And since it is not consumed, the production cycle will be stopped. Therefore, all economic activities are based on satisfying needs and satisfying consumers. A consumer who is not a specific person or group of people and has a broad concept, in the word means spending and in the legal term is the person who supplies goods or services to his or her own or others' personal and non-commercial use, or uses his or her own right or authority. In examining the consumer concept, which is the subject of European directives and the French and England law, important issues of assigning or not assigning the word consumer to the real person and selling is raised. Which deserves to be reviewed. And does the consumer's intention to supply goods or services have any effect on his perceived as a consumer? In response to these issues, different procedures have been taken by the above-mentioned regulations. So that we can not extract a decisive solution from these legal systems. In our opinion, the concept of consumer is both real and legal. And there is no need for a sales contract to be subject to consumer protection regulations. It includes all the contracts. But the necessity of the purpose of personal and non-commercial (non-professional) consumer use is essential.

Keywords: Consumer, Natural Person, Legal Person, Selling, European Directive, Non-Commercial Purpose.

چکیده

اهمیت مصرف و نیز مصرف کننده به عنوان عامل مصرف در اقتصاد مهم بوده و از آنجایی که تا مصرف نباشد، چرخه تولید نیز متوقف خواهد بود؛ لذا همه فعالیت‌های اقتصادی بر مبنای برآورده کردن نیازها و جلب رضایت مصرف کننده شکل می‌گیرد. مصرف کننده که صفت اشخاص یا قشر خاصی نبوده و دارای مفهومی گسترده می‌باشد، در لغت به معنای خرج و صرف کردن و در اصطلاح حقوقی شخصی است که کالا یا خدمتی را برای استفاده شخصی و غیرتجاری خود یا دیگران تهیه یا با اجازه ذی‌حق یا قائم مقام او استفاده می‌کند. در بررسی مفهوم مصرف کننده که مورد نظر دستورالعمل‌های اروپایی و حقوق فرانسه و انگلستان هم قرار گرفته است، موضوعات مهم اختصاص یا عدم اختصاص واژه مصرف کننده به شخص حقیقی و بیع مطرح می‌گردد که شایان بررسی بوده و نیز آیا قصد و منظور مصرف کننده از تهیه کالا یا خدمات تأثیری در تلقی او به عنوان مصرف کننده دارد یا خیر؟ در پاسخ به این مسائل، رویه‌های متفاوتی توسط مقررات فوق‌الذکر در پیش گرفته شده است به طوری که نمی‌توان رویه قاطعی را از بین این نظام‌های حقوقی استخراج نمود. به عقیده ما مفهوم مصرف کننده هم شامل شخص حقیقی و هم حقوقی بوده و لزومی ندارد که قرارداد طرفین بیع باشد تا مشمول مقررات حمایت از مصرف کننده شود، بلکه تمام عقود را شامل می‌شود؛ اما لزوم وجود هدف استفاده شخصی و غیرتجاری (غیر حرفه‌ای) مصرف کننده ضروری می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: بیع، دستورالعمل اروپایی، شخص حقوقی، شخص حقیقی، مصرف کننده، هدف غیرتجاری.

مقدمه

پیش از اجرای مقررات حمایتی از مصرف کننده^۱ و مذاقه در آن، باید مفهوم مصرف کننده که اسم فاعل عبارت مصرف^۲ بوده، بررسی و این موضوع تبیین گردد که این اصطلاح چه اشخاصی را در برمی گیرد. در مقابل مصرف کننده، «عرضه کننده» قرار دارد که در این مقاله موضوع بحث ما نبوده و تألیف مجزایی را می‌طلبد. اقتصاددانان بر این باورند که مصرف، آخرین مرحله فرایند اقتصادی بعد از تولید و توزیع و هدف آن است و این نشان از اهمیت مصرف در اقتصاد می‌باشد؛ زیرا که مصرف کننده با انتخاب کالاها و خدمات و تقاضا برای آنها، موجب کمک به ادامه تولید می‌شود و تا کالا مصرف نشود تولیدی نخواهیم داشت؛ لذا مصرف کننده به عنوان عامل مصرف، کسی است که از محصولات تولیدی انسان - که منبعث از خواسته‌ها و نیازهای اوست و به صورت کالا و خدمات ارائه می‌گردد - بهره‌برداری می‌کند؛ بنابراین، همه فعالیت‌های اقتصادی بر مبنای برآورده کردن نیازها و جلب رضایت مصرف کننده شکل می‌گیرد (باقرزاده، ۱۳۸۳: ۱۴۶).

صرف نظر از اینکه برخی محققین خارجی اصطلاح «مصرف کننده» را مترادف «شهروند» و وفق تعبیر دیگران، به معنای هر خریدار خدمت یا کالا اعم از «مشتري» کالاها، «بیمار» در استفاده از خدمات پزشکان و ... دانسته‌اند (Cartwright, 2004: 3 - Scott, 2000: 9)، این واژه دارای مفهومی سهل و ممتنع است. از این جهت که خصوصیت ثابت و غیرمتغیر اشخاص خاصی یا طبقه اجتماعی معینی نبوده و علاوه بر اینکه همه اقشار اجتماع را شامل می‌شود، ممکن است یک شخص در یک وضعیت مصرف کننده تلقی شده و همان شخص در حالت و موقعیت دیگر این ویژگی را نداشته یا حتی عرضه کننده محسوب شود. به همین علت در حقوق فرانسه، با توجه به تعدد عقاید از نظر عملی و تئوری، تعاریف گوناگون ارائه و برخی مفهوم آن را نامعلوم می‌دانند (کاله-اولو و تامپل، ۱۳۹۳: ۱۹).

روشن شدن مفهوم مصرف کننده از این لحاظ ضروری است که اشخاص غیر از آن شایسته حمایت تحت مقررات حقوق مصرف کننده نبوده و باید تعریف آن را به گونه‌ای ارائه داد که منطبق با فلسفه این مقررات بوده و اشخاصی که

دارای قدرت معاملاتی و قدرت چانه‌زنی بالاتر یا برابری با طرف مقابل در انعقاد قرارداد دارند را در برنگیرد.

مفهوم لغوی مصرف کننده

مصرف کننده به صورت اسم فاعل در فرهنگ لغت فارسی نیامده است؛ اما در منابع خارجی که معادل انگلیسی Consumer و فرانسه Consommateur می‌باشد، در لغت به معنای شخصی است که کالایی را می‌خرد یا از خدماتی استفاده می‌کند (یوسفی صادق‌لو و پورحسینی، ۱۳۹۵: ۱۳۷). فرهنگ انگلیسی بلک نیز در تبیین اصطلاح مصرف کننده، آن را نقطه مقابل واژه «تولید کننده» می‌داند (Campbell Black, 1968: 389). برای تشریح مفهوم مصرف کننده، دقت نظر در ریشه آن یعنی اصطلاح «مصرف» ضروری است. برعکس کشورهای توسعه یافته که «مصرف» لزوماً مترادف با اسراف و تبذیر نبوده و نوعاً ملازم بهره‌مندی صحیح و متعارف و هماهنگ با نیازهای معمولی زندگی اجتماعی است (رحیم نژاد، ۱۳۹۳: ۱۸)؛ در فرهنگ معاصر ما این واژه در پیوندی که با کلمه «جامعه» داشته (در شکل «جامعه مصرفی») مفهومی منفی دارد. در نگاه حقوق اقتصادی^۳ نیز الزاماً کلمه «مصرف» بار منفی ندارد. در واقع مصرف آنجا که همراه تولید است، شاخص توان اقتصادی جامعه بوده است و شرط بقای واحدهای تولیدی می‌باشد؛

۳. از حقوق اقتصادی تعاریف زیادی ارائه شده است و هر یک از تعاریف سعی دارد تا این شاخه حقوقی را به حقوق عمومی و یا حقوق خصوصی ارتباط دهد. مهم‌ترین تعریف آن عبارت است از: مجموعه قواعد و عرف‌های حقوقی، ساختارها، تشریفات، نهادها و روش‌هایی تشکیل یافته که پاسخگوی افزایش قابل ملاحظه نفوذ سیستم اقتصادی در جوامع امروزی است. تمامی شاخه‌های شناخته شده نظام حقوقی باید در درون خود جایی برای اقتصاد در نظر گیرند. نه تنها شاخه «حقوق تجارت» که با «اقتصاد» ارتباطی تنگاتنگ دارد، مأمور به این تکلیف است، بلکه، شاخه‌هایی مانند: «حقوق اساسی» و حتی مقررات حاکم بر «ارث» که به نظر می‌رسد با اقتصاد فاصله بسیار زیادی دارند، نیز موظف به پیروی از این امر می‌باشند (قاسمی حامد، ۱۳۹۴: ۳۶). برخی دیگر از نویسندگان نیز با زبانی ساده بیان داشتند: نحوه مداخله دولت در اقتصاد را حقوق اقتصادی می‌نامند (کمرخانی، ۱۳۹۲: ۲). یا نوشته‌اند: حقوق اقتصادی در معنای خاص خود به مجموعه قواعد و مقرراتی اطلاق می‌گردد که دولت برای رفع شکست بازار (از جمله بازار سرمایه) وضع می‌کند تا باعث تنظیم بهینه روابط اقتصادی میان ارکان زنجیره تأمین کالا و خدمات، تولید کننده، توزیع کننده و مصرف کننده شود؛ بنابراین اگر دولت ببیند که مالک در نتیجه امتیازی که حقوق خصوصی به او داده، از افشای اطلاعات ضروری برای مصرف کننده خودداری کرده و باعث شکست بازار شود، می‌تواند مداخله کرده و حقوق اقتصادی این موارد مداخله را مشخص می‌کند (صادقی، ۱۳۹۴: ۸-۷).

1. Consumer
2. Consumption

خدمات را تحصیل کرده و از آنها استفاده نموده است» (حسامی شهرضایی، ۱۳۹۲: ۱۸-۱۷).

مفهوم حقوقی مصرف کننده

عبارت «مصرف کننده» در کشور ما در مقررات مختلفی تعریف شده که فلسفه این امر مبهم بوده است، به دلایل معلوم - غیرتخصصی بودن قانونگذاری و شتاب زدگی در اقتباس از قوانین خارجی - این تعاریف با همدیگر متفاوت و گاه حتی متعارض اند. نباید انکار کرد که نمایندگان مجلس، آنچه از دولت یا کمیسیون‌های تخصصی دریافت می‌دارند، تصویب می‌کنند و جز در صورتی که به مسائل اساسی کشور ارتباط می‌یابد، اقدام به دخل و تصرف ماهوی در محتوا نمی‌کنند. به علاوه، علاقه‌مندی به تصویب قانون و آیین‌نامه، به‌ویژه در حوزه‌های جدید، اغلب باعث تعارض میان محتوای آنها می‌شود. این مشکل را درباره حقوق مصرف، به‌وضوح می‌توان مشاهده کرد (السان، ۱۳۹۵: ۱۳۸).

با توجه به جدید بودن موضوع مصرف کننده و حمایت از وی در ایران، کمتر از دو دهه می‌باشد که این امر مورد توجه مقررات کشورمان قرار گرفته است. بدین ترتیب: بند ۱ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان مصوب ۱۳۸۸ که در بند ج ماده ۱ آیین نامه اجرایی ماده (۷) قانون حمایت از حقوق مصرف کنندگان مصوب ۱۳۹۰ نیز آمده، در تعریف مصرف کننده بیان می‌دارد:

«هر شخص حقیقی و یا حقوقی است که کالا یا خدمتی را خریداری می‌کند.» همان گونه که هویدا است، تعریف فوق از مقررات مزبور، کالا و خدمات، همچنین هم شخص حقیقی و هم حقوقی را شامل می‌گردد، در حالی که در خصوص شمول مفهوم مصرف کننده نسبت به اشخاص حقوقی میان حقوقدانان اختلاف نظر وجود دارد و نظام‌های حقوقی نیز رویه‌های متفاوتی را در این مورد اتخاذ کرده‌اند؛ بنابراین در این قسمت باید به سه مسئله مهم با بررسی تطبیقی پاسخ داده و در نهایت تعریف پیشنهادی ارائه شود. مسئله اول: آیا وصف مصرف کننده مختص شخص حقیقی است یا شخص حقوقی را هم شامل می‌شود؟ مسئله دوم: آیا قواعد حقوق مصرف تنها در عقد بیع و نسبت به خریدار اعمال می‌گردد یا سایر عقود را هم در بر می‌گیرد؟ مسئله سوم: آیا قصد و منظور مصرف کننده از تهیه کالا یا خدمات تأثیری در تلقی او به عنوان مصرف کننده دارد یا خیر؟

بنابراین بار منفی فوق، نباید موجب گردد تا حقوقدانان فارسی زبان از به کارگیری عنوان «حقوق مصرف»^۱ پرهیز نموده و به عنوان ظاهراً موجه‌تر آن یعنی «حقوق مصرف کننده» روی آورند (کله - الواء، ۱۳۷۷: ۲۴۳).

مصرف که در کتب مختلفی مورد توجه قرار گرفته، در لغت به معنای به معنای «جای صرف و خرج کردن و محل خرج» و جمع آن مصارف می‌باشد (عمید، ۱۳۸۹: ۹۴۹). در فرهنگ فارسی معین نیز ضمن بیان تعریف مزبور از واژه مصرف، بیان داشته است: مصرف به معنی جای صرف کردن که معمولاً به فتح راء تلفظ کنند در اصل به کسر راء است؛ زیرا عین مضارع آن مکسور است. به مصرف رساندن نیز یعنی به کار بردن، خرج کردن (معین، ۱۳۸۶: ۱۷۴۹/۲). لغت نامه دهخدا نیز به صورت تفصیلی و ضمن تقسیم آن به گونه‌های مختلف بر اساس چگونگی تلفظ آن، تفسیر و معانی متفاوتی چون: «جای بازگشت»، «جای خرج کردن و به کار بردن»، «محل هزینه کردن»، «صرف کردن»، «خرج و صرف»، «جای گریز» و ... آورده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۱۰۰۹/۱۳)؛ همچنین برخی به مفهوم «عمل استفاده»، «فرایند استفاده»، «استفاده از هر چیزی» و حتی «خراب کردن» و ... تشریح نموده‌اند (Campbell Black, 1968: 389).

از آنجا که واژه مصرف و مصرف کننده از علم اقتصاد آمده‌اند و امروزه از اصطلاحات حقوقی به شمار می‌آیند، تعاریفی از این دو واژه در این علم نیز ارائه گردیده و مصرف را «به کار بردن کالا و خدمات برای اجابت خواسته‌های انسانی» تعریف کرده‌اند و مصرف کننده «کسی است که از مواهب، امکانات و فرصت‌هایی که می‌تواند شامل استفاده از کالاها و خدمات باشد استفاده می‌کند و دارای تمایلات و نیازهای متعددی است». مصرف کننده کسی است که فرایند مصرف توسط او انجام می‌شود. در یک تحلیل اقتصادی گفته شده: «مصرف کننده کسی است که در یک فرایند خرج کردن پول قرار دارد و از کالاها و خدمات دیگران استفاده می‌کند» یا «چون مصرف آخرین مرحله یک فرایند اقتصادی است؛ بنابراین مصرف کننده، آخرین کسی است که کالا و

۱. در تعریف حقوق مصرف گفته‌اند: متشکل از قواعدی است که این قواعد به منظور تنظیم روابط میان متخصصین و مصرف کنندگان در نظر گرفته شده و هدف آنها حمایت از مصرف کنندگان است. حقوق مصرف به دنبال ایجاد تعادل قراردادی در دورانی است که امکانات و اطلاعات موجود در دسترس متخصصان و تولیدکنندگان سبب تضعیف موضع مصرف کنندگان گردیده و نهایتاً آنها را مصداقی از طرف ضعیف‌تر قرارداد ساخته است (مریدنژاد، ۱۳۸۲: ۷).

همه اشخاص حقیقی و حقوقی می توانند مصرف کننده باشند

همان گونه که بیان شد، در پاسخ به این سؤال رویه های مختلفی توسط حقوقدانان و نظام های حقوقی اتخاذ شده است. برخی از نویسندگان تسری عنوان مصرف کننده به شخص حقوقی را مورد انتقاد قرار داده و بیان داشتند نمی توان شخص حقوقی را به عنوان یکی از مصادیق مصرف کننده برشمرد و مصرف کننده از لحاظ اقتصادی انسانی است که کالا یا خدمتی را برای رفع نیاز شخصی مصرف کند (طارم سری، ۱۳۹۱: ۳۸ و ۴۲)؛ همچنین شاید بتوان این دلیل را هم بیان کرد که چون معمولاً اشخاص حقوقی دارای امکانات کافی و مشاوران مناسب برای دفاع و حفظ حقوق خود در زمان انعقاد قرارداد می باشند؛ لذا قانون آنها را نیازمند حمایت ویژه آن چنان که در مورد اشخاص حقیقی لازم است، نمی داند.

مقررات اتحادیه اروپا همانند حقوق فرانسه به شرحی که خواهد آمد، دایره مفهوم مصرف کننده را به شکل محدودی تعریف کرده اند و این امر در بند b ماده ۲ دستورالعمل^۱ 93/13/EEC مصوب ۵ آوریل ۱۹۹۳ در خصوص شروط تحمیلی^۲، ماده ۲ دستورالعمل 85/577/EEC مصوب ۲۰

ماه دسامبر ۱۹۸۵^۳ و بند ۲ ماده ۲ دستورالعمل 97/7/EC پارلمان و شورای اروپا در مورد حمایت از مصرف کنندگان در قراردادهای از راه دور^۴ مصوب ۲۰ ماه می ۱۹۹۷^۵ که مشابه هم می باشد، آمده است و فقط اشخاص حقیقی را که به منظوری جز تجارت یا شغل حرفه ای، اقدام می کنند، مصرف کننده محسوب کرده اند. در این تعاریف، اشخاص حقوقی و همچنین اشخاص حقیقی که تاجر هستند و برای مقاصد تجاری یا حرفه ای وارد معامله می شوند، مصرف کننده محسوب نمی شوند؛ اما اشخاص حقیقی تاجری که نه برای مقاصد تجاری و حرفه ای، بلکه برای مقاصد شخصی خود اقدام می کنند، مصرف کننده محسوب و تحت پوشش مقررات حمایتی قرار می گیرند. به عقیده برخی محققین، موضوع اختصاص واژه «مصرف کننده» به شخص حقیقی در حقوق کشورهایی مانند بلغارستان، آلمان، استونی، ایتالیا، لهستان، هلند، سوئد نیز تکرار شده است (Schulte-Nolke and Twigg-Flesner and Ebers, 2008: 713-726). همچنین ایرلند را باید به لیست کشورهای فوق اضافه کرد که در بند ۱ ماده ۲ قانون حمایت از مصرف کننده مصوب ۲۰۰۷ اصلاحی ۲۱ آوریل

3. COUNCIL DIRECTIVE of 20 December 1985 to protect the consumer in respect of contracts negotiated away from business premises (85/577/EEC)

۴. وفق بند ۱ ماده ۲ دستورالعمل مزبور، معامله از راه دور عبارت است از هر قرارداد مربوط به کالا یا خدمات که بین عرضه کننده و مصرف کننده بر اساس نظام فروش کالا یا عرضه خدمت و به وسیله یک یا چند وسیله ارتباط از راه دور منعقد می گردد. بند ۴ همان دستورالعمل در تعریف وسایل ارتباط از راه دور بیان می دارد: عبارت است از هر وسیله ای که بدون حضور فیزیکی هم زمان عرضه کننده و مصرف کننده در یک مکان مشترک ممکن است، برای انعقاد قرارداد بین آنها استفاده شود. بند «ص» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ در تعریف عقد یا معامله از راه دور بیان می دارد: «عقد از راه دور» (Distance Contract): ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین کننده و مصرف کننده با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور است. بند «ف» همین ماده نیز مقرر داشته: «وسایل ارتباط از راه دور» (Means Of Distance Communication): عبارت از هر نوع وسیله ای است که بدون حضور فیزیکی هم زمان تأمین کننده و مصرف کننده جهت فروش کالا و خدمات استفاده می شود. اشاره به ماده ۴۷ همان قانون مفید به نظر می رسد. این ماده یادآوری می کند: در معاملات از راه دور آن بخش از موضوع معامله که به روشی غیر از وسایل ارتباط از راه دور انجام می شود، مشمول مقررات این قانون نخواهد بود.

5. Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council of 20 May 1997 on the protection of consumers in respect of distance contracts

۱. مهم ترین رکن حقوق مصرف در اروپا، دستورالعمل ها است. این دستورالعمل ها به طور مستقیم در روابط میان اشخاص خصوصی قابل اعمال نیست، بلکه باید در قانون داخلی به تصویب برسد. معمولاً در این زمینه تا حدودی به کشورهای عضو، آزادی عمل داده می شود. مقررات مصرف که جامعه اروپا وضع می کند، به ندرت به صورت آیین نامه است. این آیین نامه، به طور مستقیم قابل اجرا است و نیازی نیست که در قوانین داخلی به تصویب برسد. همین که آیین نامه ها و دستورالعمل ها به تصویب رسید برای همه کشورهای عضو، الزام آور است. معمولاً دستورالعمل ها، حداقل هستند یعنی به کشورهای عضو اجازه نمی دهند که از مصرف کنندگان، کمتر حمایت کنند؛ اما به آنها اجازه می دهند که بیشتر حمایت کنند. به همین دلیل، قانون برخی از کشورها، حمایت بیشتری نسبت به دستورالعمل مربوط به عمل می آورند که نمونه آن در بسیاری از زمینه ها، فرانسه است. در این خصوص اشاره به ماده ۴۵ قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲ که مشابه مطلب مزبور است، خالی از فایده نیست؛ چرا که این ماده نیز به نحوی به مطلب مزبور اشاره و حمایت ضعیف تر از مصرف کننده از آنچه در این قانون وجود دارد را ممنوع کرده و بیان می دارد: «اجرای حقوق مصرف کننده به موجب این قانون نباید بر اساس سایر قوانین که حمایت ضعیف تری اعمال می کنند، متوقف شود»؛ اما برخی دستورالعمل ها، هماهنگ سازی کامل انجام می دهند. در این صورت، کشورهای عضو نمی توانند از مصرف کننده، بیشتر یا کمتر حمایت کنند (کاله-اولوا و تامپل، ۱۳۹۳: ۶۳-۶۲).

2. COUNCIL DIRECTIVE 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts

اخیر تبعیت و اطلاق کلمه «شخصی» در مقرر اخیر حاکی از این می‌باشد که مقصود، هم شخص حقیقی و هم حقوقی بوده است. قانونگذار هم در بند «م» همان ماده از قانون تجارت الکترونیکی، شخص را اعم از شخص حقیقی و حقوقی و یا سیستم‌های رایانه‌ای تحت کنترل آنان دانسته است. اطلاق شخص به «سیستم‌های رایانه‌ای تحت کنترل آنان» قابل انتقاد به نظر می‌رسد. باید به تعریف بند «ب» ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی ماده (۴۸) قانون تجارت الکترونیکی نیز اشاره نمود که کامل‌تر و بی‌نقص‌تر از تعریف اخیر می‌باشد و مصرف‌کننده را این‌چنین تعریف می‌کند:

«هر شخص اعم از حقیقی و حقوقی است که به منظوری جز تجارت یا شغل حرفه‌ای به خرید کالا و خدمت اقدام می‌کند.»

کشورهای دانمارک و لیتوانی نیز اشخاص حقوقی را به‌عنوان مصرف‌کننده شناسایی نموده‌اند. همچنین است فرانسه در تعدادی از قوانین خود نظیر «قانون مصرف در فروش‌های درب به درب» و «قانون شروط ناعادلانه» حقوقدانان و قضات این کشور نیز مفهوم مصرف‌کننده را به اشخاص حقیقی محدود ندانسته‌اند (غفاری فارسانی، ۱۳۸۹: ۹۰). همان‌گونه که پرفسور ژان کاله-اولو در تعریف ابتدایی خود از مصرف‌کننده از این نظر تبعیت کرده و چنین می‌گفت: «مصرف‌کنندگان اشخاص حقیقی یا حقوقی حقوق خصوصی هستند که برای کاربرد غیرحرفه‌ای، اموال یا خدماتی را برای خود تهیه می‌کنند یا مورد استفاده قرار می‌دهند.» مدتی بعد ایشان تغییر موضع داده و بیان داشتند: «مصرف‌کننده شخص حقیقی است که برای کاربرد غیرحرفه‌ای، مال یا خدمتی را برای خود تهیه می‌کند یا مورد استفاده قرار می‌دهد.» (قاسمی حامد، ۱۳۹۳: ۵۱۹-۵۱۸). چنان‌که بعد از قوانین مزبور و برعکس آن، دو قانون دیگر کشور فرانسه آشکارا حمایت را منحصر به شخص حقیقی دانسته است: یکی «قانون عرضه خانگی کالا و خدمات» و دیگری «قانون راجع به بدهی سنگین». به نظر می‌رسد که دادگاه تجدیدنظر پاریس با توسعه مفهوم حقوق مصرف‌موافق بود (رأی ۵ ژوئیه ۱۹۹۱)؛ اما دیوان عالی کشور در سال ۲۰۰۵ درباره شروط اجحاف آمیز، طبق تفسیر دیوان دادگستری اروپا رأی داد و آن این بود که فقط شخص حقیقی می‌تواند مصرف‌کننده باشد (رأی شعبه اول مدنی، ۱۵ مارس ۲۰۰۵). با وجود این، دیوان کشور در همین رأی ذکر می‌کند که غیر عرضه‌کننده هم که مورد حمایت مقررات راجع به شروط اجحاف‌آمیز است، ممکن است شخص

۲۰۱۸ و نیز در ماده ۲ مقرر ۱۹۹۵ اصلاحی ۲۵ ماه می ۲۰۱۸ خود مصرف‌کننده را اختصاص به شخص حقیقی داده است؛ علاوه بر این، در یکی از پرونده‌ها، دیوان دادگستری اروپا، ماهیت معامله را در تشخیص مصرف‌کننده ملاک عمل قرار داده است. در این پرونده، دیوان اظهار داشت: در تعیین اینکه شخصی به‌عنوان مصرف‌کننده اهلیت معامله داشته، باید به موقعیتی که آن شخص در آن قرارداد (به‌طور خاص) داشته است و نیز به ماهیت و هدف قرارداد مذکور توجه شود و نباید وضعیت فردی شخص مذکور، مدنظر قرار گیرد (السان، ۱۳۹۵: ۱۴۱).

همانند بند e ذیل ماده ۳ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کننده ترکیه مصوب ۱۹۹۵^۳، عده‌ای دیگر از محققین نظر مخالفی ارائه و به‌عنوان نمونه؛ بند ۷ ماده ۱ قانون راجع به مصرف بلژیک را آورده و افزوده‌اند، دلیلی بر این وجود ندارد که وصف مصرف‌کننده را مختص شخص حقیقی بدانیم و همان مبانی موردنظر برای اشخاص حقیقی در مورد شخص حقوقی نیز وجود دارد. چه‌بسا اشخاص حقوقی نیز به‌مانند اشخاص حقیقی می‌توانند برای رفع حوائج شخصی اقدام به خرید کالا یا خدمات نمایند و نیز ممکن است کالا یا خدمات خریداری شده را مورد استفاده قرار دهند؛ مثل حالتی که یک شرکت یا موسسه غیرانتفاعی برای استفاده روزمره در محل شرکت اقدام به خرید میز و صندلی می‌نماید، در این صورت تفاوتی میان آن و شخص حقیقی که برای دفتر کار خود میز و صندلی می‌خرد وجود ندارد و همان تهدیداتی که یک فرد حقیقی را با چالش مواجه می‌کند، ممکن است برای شخص حقوقی نیز اتفاق بیفتد؛ بنابراین عنوان «مصرف‌کننده» هم بر شخص حقیقی و هم شخص حقوقی صدق می‌کند هر چند در عالم خارج بیشتر مصادیق مصرف‌کننده را افراد حقیقی تشکیل می‌دهند (اعظمی چهاربرج، ۱۳۹۳: ۱۳۰). در اسپانیا نیز علی‌رغم فقدان تعریف قانونی از مصرف‌کننده، دکترین رایج مبنی بر گسترش قلمرو آن می‌باشد به نحوی که اشخاص حقوقی را نیز در بر می‌گیرد (صادقی و حسامی شهرضایی، ۱۳۹۷: ۱۱۴-۱۱۳). بند ۵ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ صراحتاً و بند «س» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ کشور ما در تعریف مصرف‌کننده، غیرمستقیم، از نظر

1. CONSUMER PROTECTION ACT 2007 REVISED Updated to 21 April 2018
2. CONSUMER CREDIT ACT 1995 REVISED Updated to 25 May 2018
3. Consumer Protection Act 1995

سازمان‌ها و انجمن‌های غیرانتفاعی و برخی از نهادهای دولتی (غفاری فارسانی، ۱۳۸۹: ۹۱-۹۰).

در حقوق انگلستان، بند ۶ ماده ۲۰ قانون حمایت از مصرف کننده مصوب ۱۹۸۷^۲ که مصرف کننده را در سه قسمت مربوط به کالا و خدمات یا تسهیلات و مکان مورد استفاده تعریف می‌کند، مطلق بوده و هم شخص حقیقی و هم حقوقی را در برمی‌گیرد. این تعریف بیان می‌دارد:

در این بخش مصرف کننده:

۱. در رابطه با کالاها، به معنای هر شخصی است که از کالاها برای استفاده یا مصرف شخصی بهره می‌برد.

۲. در رابطه با خدمات یا تسهیلات، به معنای هر شخصی است که از خدمات یا تسهیلات برای مقاصد غیرتجاری بهره می‌برد.

۳. در رابطه با مکان مورد استفاده، به معنای هر شخصی

است که از محلی برای مقاصد غیرتجاری استفاده می‌کند.

بند ۷ ماده ۱۳۸ قانون بازارها و خدمات مالی این کشور مصوب ۲۰۰۰^۳ نیز به همین شکل فوق، مطلق می‌باشد؛ اما بند ۱ ماده ۳ مقررات مربوط به شروط غیرمنصفانه در قراردادهای مصرف کننده مصوب ۱۹۹۹^۴ و ماده ۳ مقررات حمایت از مصرف کننده (فروش از راه دور) مصوب ۲۰۰۰ این کشور، مصرف کننده را تنها به اشخاص حقیقی اختصاص می‌دهد و

حقوقی باشد. این دیوان مدتی بعد موضعش را تغییر و طبق رأی شعبه اول مدنی دیوان عالی کشور، مورخ ۱۱ دسامبر ۲۰۰۸، مقررات راجع به شروط اجحاف‌آمیز، بر قراردادهای تهیه کالا یا خدمات میان شرکت‌های بازرگانی اعمال نمی‌شود. در مورد این رأی باید احتیاط کرد چون برخی از اشخاص حقوقی، شرکت بازرگانی نیستند مانند اتحادیه‌ها یا سندیکای شرکا. با این حال، می‌توان گمان کرد که دیوان عالی کشور، در حال پذیرش این موضوع است که اشخاص حقوقی در هیچ صورتی نتوانند از مقررات حمایت مصرف کننده برخوردار شوند. این رأی، رویه قضایی فرانسه را با رویه جامعه اروپا هماهنگ و قلمرو حقوق مصرف را روشن می‌کند؛ یعنی حقوق مصرف، منحصر به اشخاص حقیقی است که هدفشان، برآورده کردن نیاز غیرحرفه‌ای است (کاله-ولوا و تامپل، ۱۳۹۳: ۳۰).

این نکته را باید مدنظر داشت که تصور عدم امکان استفاده غیرتجاری توسط اشخاص حقوقی، صحیح نبوده و این امر مبنای عدم پذیرش اشخاص حقوقی به‌عنوان مصرف کننده توسط برخی کشورها نیست و علت آن دلایل عملی و اقتصادی می‌باشد. چرا که بسیاری از کالاهایی که توسط شرکت‌های تجاری خریداری می‌شود، همانند اشخاص طبیعی، برای اداره و ادامه حیات آنان ضروری است؛ برای نمونه، وسایل سرمایشی و گرمایشی که برای ساختمان اداری آن‌ها خریداری شده یا خدماتی که برای تعمیر ساختمان شرکت استفاده می‌شود. همچنین شرکت ممکن است وسایل و کالاهایی را خریده و در اختیار کارمندان قرار دهد که به‌طور مستقیم به اهداف تجاری آن مرتبط نباشد؛ مثل، مواد غذایی که برای صرف ناهار کارمندان خود در اختیار آنان قرار می‌دهد، دقیقاً همانند پدرو که مواد غذایی را برای مصرف خانواده‌اش فراهم می‌آورد. به این موارد این نکته را باید افزود که بسیاری از اشخاص حقوقی تاجر نبوده و اهداف تجاری را دنبال نمی‌کنند؛^۱ نظیر، مؤسسات،

غیرتجارتی مذکور در ماده ۵۸۴ قانون تجارت، کلیه تشکیلات و مؤسساتی است که برای مقاصد غیرتجارتی از قبیل امور علمی یا ادبی یا امور خیریه و امثال آن تشکیل می‌شود، اعم از آنکه تشکیل‌دهندگان قصد انتفاع داشته یا نداشته باشند. تبصره- تشکیلات و مؤسسات مزبور می‌تواند عناوینی از قبیل انجمن، کانون یا بنگاه و امثال آن اختیار نمایند؛ ولی اتخاذ عناوینی که اختصاص به تشکیلات دولتی و کشوری دارد از طرف مؤسسات مزبور ممکن نخواهد بود؛^۲ بنابراین، مؤسسات غیرتجارتی را به دو بخش می‌توان تقسیم کرد: الف) مؤسساتی که مقصود از تشکیل آنها جلب منافع و تقسیم آن بین اعضای خود نباشد، مانند انجمن‌هایی که برای تشویق علم، ادب، ورزش، هنرهای زیبا و حمایت دسته‌ای از مردم یا حیوانات و جلوگیری از امراض یا فساد اخلاقی تشکیل می‌شوند؛ ب) مؤسساتی که مقصود از تشکیل آنها سودجویی و جلب منافع مادی باشد، مانند کانون‌های فنی و حقوقی یا شرکت‌های غیرتجارتی که برای کشاورزی یا آبیاری تشکیل می‌گردند (ماده ۲ آیین‌نامه مذکور).^۳ - موقوفات: یعنی اموالی که از جریان دادوستد و معاملات خارج و به یک هدف نیک تخصیص داده شده‌اند، دارای نوعی شخصیت حقوقی هستند (صفائی و قاسم زاده، ۱۳۸۴: ۱۵۷-۱۵۳).

2. Consumer Protection Act 1987
3. Financial Services and Markets Act 2000
4. Unfair Terms in Consumer Contracts Regulations 1999

۱. اهداف تجاری مزبور متفاوت از قصد انتفاعی یا غیرانتفاعی اشخاص حقوقی مورد بحث می‌باشد توضیح آنکه اشخاص حقوقی را به اشخاص حقوقی حقوق عمومی و اشخاص حقوقی حقوق خصوصی تقسیم کرده‌اند. اشخاص حقوقی حقوق خصوصی خود به ۳ دسته تقسیم می‌شود: ۱- شرکت‌های تجارتی؛ شرکت تجارتی از گروهی از افراد تشکیل می‌شود که اموال یا خدماتی را به‌منظور یک فعالیت اقتصادی مشترک و تقسیم منافع بین خود در میان می‌گذارند. شرکت تجارتی دارای اقسام متعددی است که در ماده ۲۰ قانون تجارت پیش بینی شده است. ۲- مؤسسات غیرتجارتی؛ مؤسساتی هستند که از گروهی از افراد برای مقاصد غیرتجارتی، انتفاعی یا غیرانتفاعی، تشکیل شده‌اند. ماده ۱ آیین‌نامه اصلاحی ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجارتی، مصوب ۱۳۳۷ در این زمینه می‌گوید: «مقصود از تشکیلات و مؤسسات

مانند اجاره و امثالهم از کالا یا خدماتی استفاده می‌کند مصرف کننده محسوب نشده و نمی‌تواند از امتیازات و حمایت‌های خاص قانونی برخوردار گردد. این نقص را که خوشبختانه در قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ به شرح آتی وجود ندارد، شاید بتوان با استمداد از دیگر مواد قانون حمایت از مصرف‌کنندگان کشورمان رفع و صراحت مزبور را به گونه‌ای دیگر تفسیر کرد. به عنوان نمونه؛ قسمت اخیر بند ۲ ماده ۱ همان قانون در تعریف «عرضه‌کننده» مقرر داشته: «به کلیه تولیدکنندگان، ... به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم و به‌صورت کلی یا جزئی کالا یا خدمت به مصرف‌کننده «ارائه» می‌نمایند اطلاق می‌شود». بدیهی است اصطلاح «ارائه» می‌تواند هم شامل بیع و هم عقود دیگر گردد. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که مقصود واقعی مقنن از بکار بردن واژه «خریداری» منحصر در بیع نبوده و همه عقود را شامل می‌گردد.

علاوه بر انتقاد مزبور، مشکل دیگری که ممکن است مطرح شود اینک؛ وفق ظاهر قانون ۱۳۸۸ کشور ما، مصرف‌کنندگانی که مستقیماً طرف قرارداد عرضه‌کننده نیستند؛ مانند آنجا که شخص کالایی را برای استفاده اعضای خانواده‌اش می‌خرد، در بر نمی‌گیرد و این امر موجب تضییع حقوق اشخاص ثالث متضرر گردد. در پاسخ به این موضوع نیز می‌توان به ماده ۱۹ همان قانون اشاره کرد. چراکه این ماده مقرر داشته: «عرضه‌کنندگان کالا و خدمات و تولیدکنندگانی که مبادرت به تخلفات موضوع مواد (۳) الی (۸) این قانون نمایند در صورت ورود خسارات ناشی از «مصرف» همان کالا و خدمات به مصرف‌کنندگان علاوه بر جبران خسارت وارده به جزای نقدی حداکثر معادل دو برابر خسارت وارده محکوم خواهند شد». اصطلاح «مصرف» مورد استفاده در این ماده عام بوده و علاوه بر اینکه اشخاص طرف قرارداد با عرضه‌کننده را شامل می‌شود، اشخاص دیگر که از مصرف کالا یا خدمات متضرر شوند را هم در برمی‌گیرد. این عقاید مورد حمایت محققین کشورمان نیز قرار گرفته است (خندان، ۱۳۸۵: ۸). می‌توان ماده ۱ پیش‌نویس این قانون را نیز مورد مذاقه قرار داد که کامل تر و بی‌نقص تر از تعریف مذکور بوده و می‌تواند این برداشت ما از قانون را صحت بگذارد. متن این ماده چنین است: «از نظر این قانون «مصرف‌کننده» هر شخص حقیقی یا حقوقی است که کالایی را برای رفع نیاز خود و یا اشخاص تحت تکفل یا تحت اداره خود می‌خرد، تهیه می‌کند یا از آن استفاده می‌کند و یا خدمتی را به این منظور مورد استفاده قرار

کسی می‌داند که به هدفی غیرتجاری، شغلی یا حرفه‌ای قراردادی منعقد می‌کند.

سیاق بند a ماده ۲ کنوانسیون سازمان ملل متحد راجع به قراردادهای بیع بین‌المللی کالا (۱۹۸۰)^۱ که به‌طور غیرمستقیم قراردادهای مصرف‌کننده را تعریف می‌کند، آنجا که از عبارت «مصارف شخصی، خانوادگی یا استفاده در منازل» استفاده می‌کند، این مفهوم را می‌رساند که وصف مصرف‌کننده مختص شخص حقیقی است و آن را از شمول مقررات تکمیلی کنوانسیون خارج و تابع مقررات آمره داخلی کشورها دانسته است. اگرچه قرارداد مزبور داخلی می‌باشد؛ ولی ممکن است در مواردی جنبه بین‌المللی هم پیدا کند (کاظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۸). بند مزبور مقرر می‌دارد:

«کنوانسیون حاضر بر بیع‌های زیر جاری نخواهد بود: الف- بیع کالاهایی که جهت مصارف شخصی، خانوادگی یا استفاده در منازل خرید می‌شوند، مگر اینکه فروشنده قبل از انعقاد قرارداد یا در زمان انعقاد آن، از اینکه کالاهای مزبور برای مصارف فوق خریداری شده‌اند، اطلاعی نداشته یا مکلف نبوده اطلاعی در این مورد داشته باشد ...».

۴. شمول قواعد حقوق مصرف‌کننده نسبت به همه عقود

در اکثر نظام‌های حقوقی به‌ویژه مقرراتی که تفصیل آن گذشت، از جمله؛ بند b ماده ۲ دستورالعمل 93/13/EEC مصوب ۵ آوریل ۱۹۹۳ در خصوص شروط تحمیلی، ماده ۲ دستورالعمل 85/577/EEC مصوب ۲۰ ماه دسامبر ۱۹۸۵ و بند ۲ ماده ۲ دستورالعمل 97/7/EC پارلمان و شورای اروپا در مورد حمایت از مصرف‌کنندگان در قراردادهای از راه دور مصوب ۲۰ ماه می ۱۹۹۷، ماده ۳ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کننده ترکیه مصوب ۱۹۹۵ و ... ملاحظه می‌گردد در تعریف مصرف‌کننده اختصاص آن به بیع یا عقود خاص دیگر وجود ندارد و همه آنها به‌گونه‌ای عمل نموده‌اند که تعریف شامل هر شخصی که تحت هر عنوانی کالا یا خدمتی را تحصیل می‌کند، خواهد بود؛ لذا تفاوتی وجود ندارد که یک مستأجر را مصرف‌کننده بدانیم یا خریدار را یا هر شخص دیگر. برعکس مقررات فوق، انتقادی که بر تعریف بند ۱ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸ وارد می‌باشد، اینکه در متن ماده لفظ «خریداری» بکار رفته و موجب این شبهه می‌گردد که به نظر این مقرر تنها خریدار می‌تواند وصف مصرف‌کننده بگیرد و مواردی که شخص در نتیجه عقود

1. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG) 1980

می‌دهد».

مطالب مزبور در حالی است که امروزه مطابق مقررات کشورهای پیشرفته، نه تنها استفاده‌کنندگان کالا و خدمات حتی اگر خریدار نباشند، بلکه اشخاص ثالثی که بدون استفاده مورد آسیب کالایی قرار گیرند نیز تحت حمایت قرار می‌گیرند و سابقه این امر به بیش از ۷۰ سال می‌رسد. برای اولین بار این موضوع در سال ۱۹۴۴ میلادی در پرونده Escola v. Coca Cola Bottling Co. مطرح گردید (Traynor, 1944: 456-457). خدمتکار رستورانی در اثر ترکیدن بطری نوشابه به هنگام خارج کردن آن از یخچال بدون اینکه آن را استعمال کرده و یا حتی قصد آن را داشته باشد مصدوم گردید. در این دعوی قاضی پرونده شرکت تولیدکننده نوشابه را به جبران خسارت محکوم کرد. در حقوق اتحادیه اروپایی، رأی مزبور با توجه به مواد ۲ و ۴ دستورالعمل مسئولیت ناشی از عیب تولید مصوب ۱۹۸۵ که محصول را به‌صورت عام، هر کالای قابل حمل و گیرنده خسارت را هر فرد زیان‌دیده تعریف نموده است، مورد پذیرش قرار گرفته است؛ ولی در نظام حقوقی ایران بعضی از نویسندگان معتقدند: با استفاده از الفاظی مانند مصرف‌کننده و خریدار در قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان، به‌منظور حمایت از اشخاص ثالث باید از قواعد عام مسئولیت مدنی از جمله قاعده تسبیب بهره جست (سلیمی، ۱۳۹۳: ۵۹-۵۸). البته در برخی از قوانین مانند قانون نظام صنفی کشور مصوب ۱۳۸۲ (ماده ۶۷) و قانون حمایت از مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ (ماده ۳) مسئولیت تولیدکننده و توزیع‌کننده کالا یا خدمت در قبال اشخاص ثالث پذیرفته شده است؛ ولی پذیرش چنین مسئولیتی به‌طور عام و در مورد سایر مصرف‌کنندگان دشوار می‌نماید. بند ۵ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان خودرو که در پی افزایش عدم ایمنی و حوادث ناشی از خودروها در سال ۱۳۸۶ تصویب شد، نیز اشعار می‌دارد:

«مصرف کننده: هر شخص حقیقی یا حقوقی که خودرو را برای استفاده شخصی یا عمومی در اختیار دارد».

این تعریف علاوه بر پوشش اشخاص حقیقی و حقوقی به شرحی که گذشت، با به‌کار بردن عبارت «در اختیار دارد» در انتهای تعریف که مقصود خاصی مدنظر قانونگذار بوده است، برخلاف بند ۱ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸، نه تنها خریدار و مالک خودرو را لحاظ نموده است، بلکه تمام افرادی که به هر عنوان اعم از اجاره، عاریه، ودیعه و ... خودرو را در اختیار دارند مورد حمایت قرار داده و در

صورت وقوع خسارت، می‌توانند از امتیازها و حمایت‌های قانون مزبور بهره‌مند شوند؛ به عبارت دیگر؛ شخصی که خودرو را در اختیار دارد، خواه با تولیدکننده و عرضه‌کننده قرارداد منعقد کرده باشد یا خیر مشمول مقررات حمایتی این قانون قرار می‌گیرند. برخی از نویسندگان از این نیز فراتر رفته‌اند و هر زیان‌دیده‌ای از عیب خودرو را مصرف‌کننده تلقی کرده‌اند؛ حتی اگر خریدار و یا استفاده‌کننده از آن نباشد؛ مانند عابر پیاده‌ای که در نتیجه عیب یک اتومبیل صدمه می‌بیند، در حالی که نه خریدار است و نه استفاده‌کننده (جعفری تبار، ۱۳۷۵: ۳۶). علاوه به آنچه گفته شد؛ در حقوق فرانسه نیز از این عقیده تبعیت شده اگرچه نظر مخالف نیز وجود دارد (کاله-اولوآ و تامپل، ۱۳۹۳: ۲۰؛ قاسمی حامد، ۱۳۹۳: ۵۱۹). برخی از محققان در تأیید نظر اول در حقوق فرانسه مثال زده‌اند؛ مال خریداری شده توسط یک شخص می‌تواند مثلاً توسط اعضای خانواده او که نسبت به قرارداد بیع اشخاص ثالث به شمار می‌آیند مورد استفاده قرار گیرد. این اشخاص ثالث استفاده‌کننده خود نیز مصرف‌کننده‌اند، هر چند که تا اندازه‌ای در حاشیه حقوقی قرار می‌گیرند که هنوز به مفهوم قرارداد وفادار است (فدک، ۱۳۷۹: ۳۱۴). حقوق انگلیس نیز تمایل به تلقی اشخاص مزبور به‌عنوان مصرف‌کننده دارد و صاحب‌نظران این کشور از آن حمایت نموده و آرای نیز در این خصوص از دادگاه‌های انگلیس صادر شده است^۱ (غفاری فارسانی، ۱۳۸۹: ۹۴).

اطلاق بند ۱ از ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸ این سؤال را در ذهن تداعی می‌کند که آیا استفاده‌کننده‌های غیرقانونی نیز مشمول مقررات حمایتی قرار می‌گیرند یا خیر؟ به عبارتی آیا افرادی که بدون اذن استفاده می‌کنند مانند غاصبین و سارقین، جزو افراد تحت حمایت می‌باشند یا خیر؟

در پاسخ باید گفت شمول مقرر فوق نسبت به استفاده‌کننده‌هایی که مالک کالا یا خدمت نیز هستند، بدیهی بوده و نسبت به اشخاصی که با مجوز مالک و اذن وی از کالا یا خدمات خاصی استفاده می‌کنند، مانند مستأجر یا ... نیز به نظر

۱. از جمله پرونده Case Summary of Donoghue v Stevenson [1932] A.C. 562, [1932] UKHL 100, 1932 S.C. (H.L.) 31, 1932 S.L.T. 317, [1932] W.N. 139. برای مطالعه تفصیلی در این خصوص، رجوع کنید به: Harvey, Barbara and Marston, John, Cases And Commentary On Tort, Oxford University press, Sixth Edition, 2005, p 314.

خارج از صلاحیت حرفه‌ای خود اقدام می‌کنند نیز می‌داند و همان‌گونه که نویسندگان کشور ما آورده‌اند، نظام حقوقی ایالات متحده امریکا هم با ارائه تعریف وسیع خود از مصرف‌کننده در ماده ۲.۲۰۵ مقررات الکترونیکی و همچنین ماده b. ۶۰۳ قانون تجارت خود، قصد و منظور شخص از انعقاد معامله را برای تلقی او به‌عنوان مصرف‌کننده در نظر نگرفته‌اند و هر شخص حقیقی با هر قصد و هدفی را مصرف‌کننده می‌دانند (عبداللهی و سید احمدی سجادی، ۱۳۹۳: ۱۲۴). از اطلاق تعریف بند ۴ بخش ۱۰۰۲ قانون اصلاح وال استریت و حمایت مصرف‌کننده (موسوم به قانون داد- فرانک)^۱ مصوب ۲۰۱۰ کشور اخیر نیز می‌توان همین برداشت را نمود.

اما در بند e ماده ۲ دستورالعمل 2000/31/EC^۲ و همین بند و ماده دستورالعمل 98/6/EC^۳ و بند f از قسمت ۱ ماده ۲ دستورالعمل 2008/122/EC^۴ دو ویژگی قصد استفاده شخصی و اختصاص مصرف‌کننده به شخص حقیقی در مقام تعریف مصرف‌کننده آمده است. حقوق انگلستان نیز همان راهی را پیموده که دستورالعمل‌های اخیر رفته‌اند و در تعریف خود از مصرف‌کننده در قانون حقوق مصرف‌کننده مصوب ۲۰۱۵^۵ (بند ۳ قسمت ۲ فصل ۱ از بخش ۱)، معیار هدف غیرتجاری و غیرحرفه‌ای اشخاص را ملاکی برای تلقی وی به‌عنوان مصرف‌کننده دانسته است. این عقیده مورد پذیرش نویسندگان خارجی دیگر نیز قرار گرفته و از عبارت «قصد برآورده نمودن نیازهای شخصی یا خانوادگی»^۶ استفاده

غیرقابل مناقشه می‌رسد. چراکه نیازی به وجود رابطه مستقیم قراردادی میان عرضه‌کننده با تک‌تک افرادی که در زنجیره تأمین قرار می‌گیرند، نیست؛ بلکه وجود رابطه قراردادی میان وی با مصرف‌کننده اول و تراضی مصرف‌کننده اول بر واگذاری حق خود به ید یا ایدای مابعد خود برای بهره‌مندی آنان از مقررات حمایتی کفایت می‌کند؛ ولی گروه سومی که بدون اذن استفاده می‌کنند، لایق حمایت‌های قانونی نمی‌باشند؛ اگرچه آنها نیز استفاده‌کننده می‌باشند و ممکن است به‌واسطه استفاده از کالا یا خدمت معیوب و ناقص دچار مخاطره و زیان شوند و ظاهر اطلاق ماده آنها را نیز در برمی‌گیرد، ولی از آنجایی که مبنای اقدامات آنها غیرقانونی است و اساساً پیش‌فرض حمایت‌ها را در حقوق مصرف‌کننده باید شامل افرادی دانست که از طریق قانونی و مشروع در زنجیره اقتصادی قرار گرفته‌اند؛ لذا این اشخاص مشمول حمایت نمی‌باشند. از طرف دیگر، براساس قواعد فقهی، باید با غاصب به شدیدترین وضعیت برخورد نمود و یکی از مصادیق اعمال شدت در برخورد با غاصب، همانا تفسیر موضوع به نحوی است که مقررات حمایتی حقوق مصرف‌کننده شامل چنین افرادی نگردد (اعظمی چهاربرج، ۱۳۹۳: ۱۲۹-۱۲۸).

۵. نقش قصد و هدف شخص در تلقی او به‌عنوان مصرف‌کننده

هدفی که هر یک از متعاقبین در انعقاد قرارداد دارند، مهم‌ترین عامل در تشخیص مصرف‌کننده خواهد بود. بدین منظور در تعریف ارائه شده از مصرف‌کننده در دستورالعمل ۲۰۰۸/۱۲۲ شورای اروپا و قانون تایم شر ۲۰۱۰ انگلستان از توصیف منفی استفاده شده است، بدین معنی که هدف مصرف‌کننده را امری دانسته است که ناظر به رفع حوایج تجاری وی نباشد و مصرف‌کننده را هر شخص حقیقی دانسته که با هدفی خارج از تجارت، کسب، صنعت و حرفه‌اش عمل می‌کند. در مقابل، در قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸ به بحث مهم تعیین هدف متعاقبین که عامل مهمی در جهت تعیین مصرف‌کننده است توجه نموده و در بند ۱ ماده ۱ خود در این خصوص سکوت نموده است (صادقی و حسامی شهرزایی، ۱۳۹۷: ۱۱۳).

با وجود اینکه اکثریت حقوقدانان بر این باورند که خریداری کالا یا خدمات به قصد تجارت، مشمول مقررات حمایت از مصرف‌کننده نمی‌گردد، اما بخشی از رویه قضایی فرانسه به‌گونه‌ای دیگر عمل نموده و قواعد حمایتی حقوق مصرف‌کننده را شامل اشخاصی که برای دستیابی به اهدافی حرفه‌ای؛ ولی

1. Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act.
2. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market ('Directive on electronic commerce').
3. DIRECTIVE 98/6/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 16 February 1998 on consumer protection in the indication of the prices of products offered to consumers.
4. DIRECTIVE 2008/122/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 January 2009 on the protection of consumers in respect of certain aspects of timeshare, long-term holiday product, resale and exchange contracts.
5. Consumer Rights Act 2015.
6. purpose of satisfying family or personal requirements.

نموده است. دیوان دادگستری اروپا^۱ نیز در پرونده Di Pinto case بر این موضوع صحنه گذاشته است (Schoenmaekers, 2014: 50-53).

کنوانسیون ۱۹۸۰ رم راجع به قانون حاکم بر تعهدات ناشی از قرارداد^۲ (بند ۱ ماده ۵) و ماده ۱۳ کنوانسیون بروکسل در مورد صلاحیت قضائی و اجرای احکام قضائی مدنی و تجاری مصوب ۱۹۶۸^۳ نیز شایان توجه بوده و از تعبیر غیرتجاری و غیرحرفه‌ای استفاده نموده‌اند. با این تفاوت که علاوه بر قراردادهای تهیه کالا یا ارائه خدمات، قراردادهای تأمین اعتبار مالی را نیز در صورتی که به هدف فوق بوده باشد، مشمول حمایت قرار داده است. ماده ۶ مقرر در ۱ نیز که جایگزین ماده ۵ کنوانسیون ۱۹۸۰ با اصلاحاتی گردید نیز همین هدف برای مصرف کننده را تکرار نمود. با این تفاوت که مصرف کننده را مختص شخص حقیقی دانسته است. ناگفته نماند که کنوانسیون بروکسل از سوی کنوانسیون لوگزامبورگ مصوب ۹ اکتبر ۱۹۷۸ تکمیل شد (Behr, 2011: 29/249-251). ماده ۱۳ کنوانسیون اخیر بیان می‌دارد: «وقتی شخصی قراردادی با هدف غیرتجاری یا غیرحرفه‌ای منعقد می‌کند، در این صورت آن شخص «مصرف کننده» محسوب می‌شود ...». بند «س» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ کشور ما نیز در تعریف مصرف کننده، وی را هر شخصی می‌داند که به منظوری جز تجارت یا شغل حرفه‌ای^۴ اقدام

می‌کند.

تعریف پیشنهادی از مصرف کننده

با لحاظ جمیع موارد فوق، به نظر می‌رسد تعریفی که مناسب‌تر برای واژه «مصرف کننده» باشد را می‌توان این گونه بیان نمود: «مصرف کننده شخصی است که کالا یا خدمتی را برای استفاده شخصی و غیرتجاری خود یا دیگران تهیه یا با اجازه ذی‌حق یا قائم مقام او استفاده می‌کند». عناصر این تعریف همانند آنچه گذشت؛ سه مورد می‌باشد:

۱. شخص: همان گونه که شرح آن گذشت در این خصوص که آیا مختص شخص حقیقی می‌باشد یا شخص حقوقی را هم در بر می‌گیرد، اختلاف نظر وجود دارد.

۲. کالا یا خدمت: تعریف مصرف کننده هم شامل تهیه کننده کالا و هم خدمت می‌گردد. بند ۲ ماده ۱ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی مصوب ۱۳۸۷/۰۳/۲۵^۵ در تعریف «کالا» مقرر می‌دارد: «کالا: هر شیء منقول و یا غیرمنقول که می‌تواند مورد مبادله و استفاده قرار گیرد.» بند ۳ ماده ۱ قانون مزبور نیز در تعریف «خدمت» آورده است:

«خدمت: محصول غیرملموسی که استفاده از آن از فرآیند تولید آن قابل تفکیک نیست.»

۳. هدف استفاده شخصی و غیرتجاری (غیرحرفه‌ای): این عنصر، مرز جدا کننده شمول عنوان مصرف کننده بر شخصی است که کالا یا خدماتی را تهیه می‌کند و در واقع مبنای حقوق

1. European Court of Justice
2. Convention On The Law Applicable To Contractual Obligations opened for signature in Rome on 19 June 1980.

این کنوانسیون در آوریل ۱۹۹۱ اجرایی شده و سال ۲۰۰۸ توسط اتحادیه اروپا، با قانون دیگری موسوم به رم ۱ (The law applicable to contractual obligations (Rome I Regulation) جایگزین و برای تمامی کشورهای عضو اتحادیه فوق، لازم‌الاجرا است.

3. Brussels Convention on Jurisdiction and the Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters 1968.

۴. تمام معاملات غیرتجاری و غیرحرفه‌ای مصرف کننده تحت حمایت مقررات قانون تجارت الکترونیک نمی‌باشد به عنوان مثال ماده ۴۲ این قانون بیان می‌دارد: حمایت‌های این فصل در موارد زیر اجرا نخواهد شد: الف- خدمات مالی که فهرست آن به موجب آیین‌نامه‌ای است که در ماده (۷۹) این قانون خواهد آمد. ب- معاملات راجع به فروش اموال غیرمنقول و یا حقوق مالکیت ناشی از اموال غیرمنقول به جز اجاره. ج- خرید از ماشین‌های فروش مستقیم کالا و خدمات. د- معاملاتی که با استفاده از تلفن عمومی (همگانی) انجام می‌شود. ه- معاملات راجع به حراجی‌ها. همچنین ماده ۲ آیین نامه اجرایی مواد ۳۸ و ۴۲ قانون تجارت الکترونیک

مصوب ۱۳۸۲ در راستای تکلیف بند الف فوق بیان می‌دارد: خدمات مالی زیر، موضوع بند (الف) ماده ۴۲ قانون تجارت الکترونیک خارج از شمول قواعد حمایت از مصرف کننده می‌باشد: الف- خدمات مربوط به سرمایه‌گذاری. ب- خدمات بیمه‌ای. ج- خدمات سایر مؤسسات مالی و اعتباری. به موارد مزبور باید از ماده ۴۷ همان قانون نام برد که مقرر می‌دارد: در معاملات از راه دور آن بخش از موضوع معامله که به روشی غیر از وسایل ارتباط از راه دور انجام می‌شود مشمول مقررات این قانون نخواهد بود.

۵. در ابتدا عنوان قانون مورد بحث، قانون «اصلاح موادی از قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی» بود که به موجب ماده واحده قانون اصلاح قانون اصلاح موادی از قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی مصوب ۱۳۸۹ به قانون «اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی» تغییر نام یافت.

قانونگذار انگلستان برخلاف مقررات فرانسه و امریکا قرار گرفته است.

مصرف است؛ چرا که هدف حقوق مصرف، حمایت از اشخاص ضعیف در برابر صاحب حرف که دارای دانش و امکانات کافی هستند، می‌باشد.

منابع

اعظمی چهاربرج، حسین (۱۳۹۳). «اصل آزادی قراردادی در حقوق مصرف‌کننده». رساله دوره دکتری. رشته حقوق خصوصی دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دانشگاه مازندران.

السان، مصطفی (۱۳۹۵). *حقوق تجارت الکترونیکی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات سمت.

باقرزاده، احد (۱۳۸۳). «ضرورت رویکرد نظری حقوق مصرف‌کننده به حقوق بشر». *مجله حقوقی دادگستری*. شماره ۴۶. صص ۱۷۲-۱۴۴.

جعفری تبار، حسن (۱۳۷۵). *مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا*. تهران: نشر دادگستر.

حسامی شهرضایی، زینب (۱۳۹۲). «حمایت از حقوق مصرف‌کننده در قراردادهای بیع زمانی». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. رشته حقوق خصوصی دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت مدرس.

خدانی، سید پدram (۱۳۸۵). «حمایت از مصرف‌کننده در قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲/۱۰/۱۷ با توجه به حقوق روز اتحادیه اروپا». *رساله دکتری*. رشته حقوق خصوصی. دانشکده حقوق. دانشگاه شهید بهشتی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. جلد ۱۳. چاپ دوم. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

رحیم‌نژاد، فریده (۱۳۹۳). «مبانی و قلمرو تعهد به ارائه اطلاعات به مصرف‌کننده در حقوق ایران و انگلیس». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. رشته حقوق خصوصی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت مدرس.

سلیمی، فضا (۱۳۹۳). *تعامل حقوق مصرف و حقوق رقابت*. تهران: انتشارات مجد.

صادقی، محسن (۱۳۹۴). «نارسایی‌های حقوق خصوصی ایران در مقابله با مخاطرات بازار بورس برای مصرف‌کننده». *مجله اولین همایش ملی مخاطرات و حقوق*. صص ۱۲-۱. صادقی، محمود؛ حسامی شهرضایی، زینب (۱۳۹۷). «حمایت از حقوق مصرف‌کننده در قراردادهای مشارکت زمانی». *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*. شماره ۸۱. صص ۱۳۷-۱۰۷.

صفائی، سیدحسین؛ قاسم‌زاده، سید مرتضی (۱۳۸۴). *حقوق*

بحث و نتیجه‌گیری

با وجود نقش پررنگ مصرف‌کننده در اقتصاد به‌عنوان آخرین مرحله فرایند اقتصادی بعد از تولید و توزیع و تأثیر حمایت از او در پویایی این بخش از جامعه و لزوم روشن شدن مفهوم آن برای اعمال قواعد حقوق مصرف نسبت به آن، تعاریف متفاوتی از آن در دستورالعمل‌های اروپایی و حقوق خارجی و کشورمان به عمل آمده است. حتی در فرانسه به دلیل اختلاف نظر در رویه‌های قضایی و آموزه‌های حقوقی در این خصوص، هنوز مفهوم آن مبهم مانده و عده‌ای نظر به نامعلوم بودن مفهوم مصرف‌کننده داده‌اند. در قوانین مختلف ما مانند بند ۱ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان مصوب ۱۳۸۸، بند ۵ ماده ۱ قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ و بند «س» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ نیز به شکل واحد تعریف نشده و بر هرکدام از آنها انتقاداتی وارد می‌باشد چنان‌که این واژه در لغت نیز معانی گوناگونی دارد.

تعریفی که از حاصل تحقیق و مطالعه توسط ما ارائه و به نظر می‌رسد کمترین نقص را داشته و جامع خصوصیات می‌باشد، عبارت است از: «مصرف‌کننده شخصی است که کالا یا خدمتی را برای استفاده شخصی و غیرتجاری خود یا دیگران تهیه یا با اجازه ذی‌حق یا قائم مقام او استفاده می‌کند». پس از بحث‌های مفصل در نظام‌های حقوقی مختلف و ارائه نظرات متفاوت، در خصوص اینکه مصرف‌کننده آیا صفت شخص حقیقی است یا شخص حقوقی نیز می‌تواند مصرف‌کننده تلقی شود و اینکه آیا ویژه بیع می‌باشد یا مشترک همه عقود است؟ آنچه به نظر منطقی می‌رسد و برگزیده شده اینکه هم شخص حقیقی و هم حقوقی می‌تواند مصرف‌کننده باشد و این امر مختص شخص حقیقی نیست و نیز قواعد حقوق مصرف در مورد همه عقود و نیز کالا و خدمات اجرا می‌گردد و ویژه عقد بیع یا موضوع معامله خاصی نیست؛ ولی قصد و نیت مصرف‌کننده برای تلقی او به این صفت، باید هدف استفاده شخصی و غیرتجاری (غیرحرفه‌ای) از کالا و خدماتی که تهیه می‌کند داشته باشد تا از مرز قواعد حقوق مصرف خارج نگردد چرا که این امر مبنای حقوق مصرف جهت شناسایی اشخاص ضعیف‌تر برای حمایت از آنها است. ملاک اخیر مورد تأیید

- مدنی اشخاص و محجورین. چاپ دهم. تهران: انتشارات سمت.
- طارم سری، مسعود (۱۳۹۱). نقش سازمان‌های غیردولتی در حمایت از حقوق مصرف‌کننده در کشور. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- عبداللهی، محبوبه؛ سیداحمدی سجادی، سیدعلی (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی حمایت از مصرف‌کننده در تراکشن‌های الکترونیکی وجوه». *دوفصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی (دانش و توسعه سابق)*. سال ۲۱. شماره ۵. صص ۱۴۱-۱۲۱.
- عمید، حسن (۱۳۸۹). *فرهنگ فارسی عمید*. تهران: انتشارات راه رشد.
- غفاری فارسانی، بهنام (۱۳۸۹). *مصرف‌کننده و حقوق بنیادین/و (نگاهی به قانون حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان)*. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- قاسمی حامد، عباس (۱۳۹۴). «حقوق اقتصادی». *فصلنامه تحقیقات حقوقی*. شماره ۷۰. صص ۴۶-۱۷.
- _____ (۱۳۹۳). «غیرحرفه‌ای؛ متعهدله ارائه اطلاعات در حقوق فرانسه». *مجله مطالعات حقوق تطبیقی*. دوره ۵. شماره ۱. صص ۵۲۹-۵۰۷.
- کاظمی، محمود و دیگران (۱۳۹۲). *حقوق بیع بین‌المللی (بررسی کنوانسیون بیع بین‌المللی ۱۹۸۰ با مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و فرانسه و انگلیس و ایالات متحده آمریکا)*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاله-اولوا، ژان و تامپل، آنری (۱۳۹۳). *حقوق مصرف*. ترجمه و تحقیق مجید ادیب. تهران: نشر میزان.
- کله- الواء ژان (۱۳۷۷). «معرفی حقوق مصرف با مقدمه‌ای از مترجم». ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد. *مجله حقوقی بین‌المللی*. شماره ۲۳. صص ۱۱۲-۸۹.
- _____ (۱۳۷۷). «تعریف مصرف‌کننده». ترجمه عبدالرسول قدک. *مجله تحقیقات حقوقی*. شماره‌های ۲۹-۳۰. صص ۳۳۰-۳۱۰.
- کمرخانی، ایام (۱۳۹۲). «مسئولیت دولت در حقوق رقابت داخلی و بین‌المللی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته حقوق تجاری اقتصادی بین‌المللی. دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دانشگاه تهران.
- مریدنژاد، عباس (۱۳۸۲). «بررسی حقوق مصرف‌کننده در لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان و مقایسه آن با قانون حمایت از مصرف‌کننده ۱۹۸۷ انگلستان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. رشته حقوق خصوصی. دانشگاه تهران.
- مجتمع آموزش عالی قم.
- معین، محمد (۱۳۸۶). *فرهنگ فارسی معین (دوره دو جلدی)*. جلد ۲. چاپ چهارم. تهران: انتشارات ادنا.
- یوسفی صادقلو، احمد، پورحسینی، حسین (۱۳۹۵). «بررسی مفهوم مصرف‌کننده و عرضه‌کننده در حقوق ایران و اتحادیه اروپا». *فصلنامه تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری*. شماره ۳۰. صص ۱۶۰-۱۳۵.
- Behr, Professor Dr. Volker, Rome I. (2011). Regulation a-Mostly- Unified Private International Law of Contractual Relationships within-Most - of the European Union, *Journal Of Law And Commerce*, University of Pittsburgh School of Law, Vol. 29, No 2.
- Campbell Black, Henry (1968). *Black's Law Dictionary*, M. A, Revised Fourth Edition By The Publisher's Editorial Staff, ST. Paul, Minn. West Publishing CO. 4th Ed. Rev.
- Cartwright, Peter (2004). *Consumer Protection and the Criminal Law, Law, Theory and Policy in the UK*, Cambridge University Press, United Kingdom.
- J. Traynor, Roger (1944). *University of California, Hastings College of the Law UC Hastings Scholarship Repository, Escola v. Coca Cola Bottling Co.*
- Harvey, Barbara and Marston, John (2005). *Cases And Commentary On Tort*, Oxford University press, Sixth Edition.
- Schoenmaekers, Ward (2014). *The Notion "Consumer" in European Private Law, Promotor: Prof. Dr. Maud Piers, Commissaris: Prof. Dr. Reinhard Steennot, Faculteit Rechtsgeleerdheid Universiteit.*
- Schulte-Nolke: Hans; R. Christian Twigg-Flesner; Martin Ebers (2008). *EC Consumer Law Compendium – Comparative Analysis*, Prepared for the European Commission under service contract.
- Scott, Colin and Black, Julia (2000). *Cranston's consumers and the law*, third edition, Butterworths, London.